

НАШЕНСКИЯТ ЕЗИК В НАШЕТО СЪВРЕМИЕ – МЯСТОТО НА ДИАЛЕКТНИТЕ В СЪВРЕМЕННАТА РЕЧ И В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК¹⁾

Лучия Антонова-Василева
Институт за български език – БАН

Резюме. Статията разглежда мястото на диалектната реч в съвременното устно общуване в България и в езика на литературни произведения, включена в учебните програми. Поставя се въпросът за необходимостта от изучаването на диалектните елементи в езика, което е свързано с пълноценното възприемане и анализиране на текста. Дават се примери за учебни задачи, които може да послужат за развитието на тези умения.

Keywords: Bulgarian language; dialects; Bulgarian teachers training

Още в учебното съдържание по български език за V клас се включени уроци, които разглеждат ролята на езика като средство за общуване. Изучава се различието в изразните средства, които се използват в различни сфери на комуникацията. Затова е напълно уместно да се обърне внимание и на въпроса за мястото на диалектната реч в общуването в нашето съвремие.

На първо място, трябва да изясним въпроса къде учениците може да се срещнат с прояви на диалектни особености в речта въпреки глобализацията и компютризацията, които владеят съвременния живот.

Диалектното разделение на българската езикова територия е факт, който въпреки образованието и изучаването на книжовния език, повече или по-малко, остава отпечатък в речта на всеки от нас. Съвременната българска книжовна норма е установена на базата на практиката на книжовници, произлизащи най-вече от областта на балканските и подбалканските селища, но се съчетава и с езиковата практика на редица възрожденци от югозапад. Целта на българската възрожденска интелигенция е била да обедини народа чрез книжовния език. Именно поради това отделни регионални езикови особености, както от източнобългарски, така и от западнобългарски тип, остават вън от нормата. За произхождащите от района на Източна България такова явление напр. е позиционното смекчаване на съгласните пред предни гласни – изговор от типа: *Ида от далъеко и говора мъеко*. За учителите по

български език в Източна България вероятно никак не е лесно да обяснят, че този навик в произношението е регионален, не е книжовен, и в официалното общуване трябва да се преодолява. От публичните устни речеве изяви на носителите на източнобългарска реч личи, че за тях никак не е лесно да контролират проявите на това диалектно явление. Обикновено са нужни няколко изречения, за да бъде установен източнобългарският произход на говорителя. Обратното – в училищата от Западна България не е лесно да се обясни, че е правилно да се казва и да се пише: *прясно мляко*, но *пресни млечни продукти*. Вероятно навсякъде в българското училище е трудно да се обясни защо трябва да се пише: *Ще прочета и ще разбера*, но да се чете: *Ще прочетъ и ще разберъ*, но в района Сливенско – Бургаско това дори и да се разбере, трудно се прилага в устната реч.

Тезата, че диалектите отмират и вече не оказват влияние върху речта на българина, не е точна. На първо място, тенденцията за унификацията на регионалната реч засяга главно големите икономически и обществени центрове. Достатъчно е да чуем един репортаж от по-малко населено място, за да се убедим, че диалектите там изобщо не са „отмрели“. Така от репортаж от Ботевград (селище, което е обявено за град през 1866 г. под името Орхание, а днес е вторият по големина град в Софийска област след Самоков) може да се отбележат следните примери: *И ги видоф Цецко и Пепи, и са ги проснале на земята, и са ги завиле сас найлоне* (със знак *l* в диалектологията се отбелязва твърдо произношение на съгласната *л* пред гласни *е*, *и* – както в книжовния български език пред гласните *о*, *а* и както в английски език). Като образец за изобилните прояви на диалектите в България може да се посочи предаването „Съдебен спор“ на Нова телевизия, достъпно и в интернет. От това предаване чрез интернет мрежата в цяла България се разпространиха изявите на един от участниците, който изразяваше възмущението си с думите: „Откъдя накъдя?“, а после в стремежа си да се поправи, ги замени с „Отдек надек?“.

Но не трябва да се мисли, че в големите градове, включително и в столицата, не се откриват прояви на диалектни особености в речта. При редица образовани говорители от София, заемащи високи постове в обществен живот, се срещат особености на произношението с диалектен характер дори и при официални медийни изяви – напр. твърд изговор на глаголните окончания за 1 л.ед.ч. сегашно време при глаголите от 2 спр. *вървъ*, *твърдъ* и др.: *трябва да вървъ, не мога да твърдъ*; изговор *мъ, тъ, съ* на кратките местоименни форми и на възвратната частица: *тревожи мъ, притеснявам съ* и др. Типични за българите от Североизточна България са и генерализираните винителни форми при имената от ж.р., които редовно звучат в репортажите от ефира: *Ъм каквѫ мѫж да стѫрим?* – *Билъ* !; Навсякъде в софийския транспорт може да се чуят образци от особеностите на запад-

ните диалекти – срв. напр. при разговор по мобилен телефон: *Я са бѐхме на Сапарѐва б`ня. Кат са прибѐра, ймам мин`ти и че ти обяснѐм. А спорове между пътниците редовно се водят на диалект: Кѐт немѐш да се разбѐреш с тѐя, фѐ`рли гу у рекѐта.*

На второ място, трябва да се има предвид, че унификацията на диалектните особености обхваща главно речта на населението в активна творческа възраст. При това и тук може да се отбележат изключения. В интервю по предаването „120 минути“ на БТВ в речта на български алпинист, който е младеж с високо образование, можеше също да се отделят различни примери на специфични диалектни явления, характерни за североизточните български говори – срв.: *„Аз отидох на лот 4 и в него момент започна да духа силен вятър“.*

Според установените традиции в българския бит грижите за отглеждането на децата в семейството се поверяват главно на възрастните хора. Те допускат в речта си повече диалектни особености. Това е така не само защото са по-тясно свързани с речевата практика по родните си места и често с по-ниско образование, но и защото, излизайки от сферата на официалното общуване, те по-слабо се контролират. Затова феноменът детето, растящо в София, да бъде носител на езикови навици с диалектна основа, не е никак рядък. В резултат от всичко това в столичните училища, както и изобщо навсякъде в България, децата, а и учителите биха могли да се срещнат с различни диалектни прояви в речта. Естествено, най-добре е те не просто да се заклепват и забраняват, но да се обясни тяхната същност, да се покаже какво би могло да бъде мястото им в писмената и устната реч на един културен съвременен българин. Освен в процеса на естествената устна реч учениците и учителите се сблъскват с проявите на диалектната и в текстовете на художествената литература, които се използват при обучението, при дотега си с драматургични постановки, телевизионни предавания, репортажи и филми.

Още в стихотворението „Дядо и ряпа“ на Ран Босилек от Читанката за първи клас, която има прекрасен електронен вариант в интернет, може да се посочат редица подобни примери. Те биха могли да се използват като допълнителни задачи в процеса на обучението. Така не само ще бъдат изяснени конкретните думи и форми, но и ще бъде поставено началото на изграждане на полезни навици при усвояването на учебния материал и преди всичко на стремежа да се възприема задълбочено и да се анализира това, което се чете и изучава. Това е комплексна задача, а не само задача, свързана с обучението по български език. Защото навикът и умението да анализираш езика, са пряко свързани със способността да възприемаш информацията, мисълта и изобщо знанието. Те са пряко свързани с функционалната грамотност и с умението да общуваш.

Може да се поставят следните въпроси във връзка с диалектни елементи от текста „Дядо и ряпа“:

припва – Какво означава думата *припва*? С кои думи може да я заменим? Защо тази дума се предпочита в текста на стихотворението?

подхваща – Какво означава думата *подхваща*? С кои думи може да я заменим?

зимник(а), *зѝмник(а)* – Какво означава думата *зѝмник*? Може ли да я заменим с някаква друга дума? Има ли вашето жилище *зимник* или друго подобно помещение?

Естествено, при обучението в по-горните класове въпросът за възприемането на остарелите и диалектни думи и форми е много по-съществен. Това личи особено при изучаването на литературата от епохата на Възраждането и след Освобождението. В произведенията на много автори от тези периоди изобилстват подобни думи. В V клас се поставя и темата за изучаването на фолклорния традиционен календар. Наред с текстовете на българските народни приказки, които децата ни естествено слушат още от ранните си детски дни, съдържанието на фолклорния традиционен календар, както и да е адаптирано и редактирано, неизбежно ще съдържа немалко диалектни думи и изрази. От изключителна важност в случая е не само да се изучават отделни текстове, свързани с темата, но и да се насърчи интересът към народното творчество и народните традиции, към автентичния фолклор. Тази задача е свързана и с разпознаването на диалектните елементи в езика, със създаването на интерес към тях и на умение те да бъдат възприемани и разбирани – например като се ползват различни типове речници или като се търси обяснението им от хората, които ги употребяват.

Като пример за това колко много диалектни думи и форми съдържа езикът на художествената литература, която се изучава в V клас, може да се посочи стихотворението „Хайдуги“ от Христо Ботев. Разбира се, някои колеги биха казали, че часовете по литература са твърде малко, за да се занимаваме с изучаването на диалектните и остарели елементи в езика на произведенията. Но нали ако те останат неизяснени, текстът ще бъде неразбираем и безинтересен? Нали много думи и форми от творчеството на Ботев се повтарят и в творчеството на Каравелов, Вазов и много други класици? Нали най-важното в процеса на обучението е да създаваме стремеж към осъзнаване на нуждата от познание, а не да натрупваме полужнание?

Затова, изследвайки диалектните, народни и остарели форми в текста, аз бих задала поне няколко въпроса и бих се радвала, ако учениците сами открият и изследват други въпроси, подобни на тях. Може да зададем за работа в час или за самостоятелна работа следите въпроси.

I. Въпроси във връзка с редки и остарели думи от народната реч.

1. Какво означава *додея ми*?

Може ли да посочим думи със същото значение?

Срв. текста:

Ах, че мен, дядо, додея
любовни песни да слушам,
а сам за тегло да пея,
за тегло, дядо, сюрмашко,
за свойте си кахъри,
кахъри, черни ядове!

2. Какво е общото и различното между думите *кахър* и *яд*? Какво означава думата *яд* в текста: *Зашил беше тайно в ръкава си яд* от стихотворението на Ив. Вазов.

3. Какво означава думата *армаган*? Може ли да посочим синоними?

4. Какво означава думата *аргатин*? Може ли да посочим синоними?

5. Какво означава думата *гурбет*?

6. Какво означава глаголът *хортувам*? Може ли да посочим синоними?

7. Какво означава глаголът *ръда*? Защо в един стих се употребяват два глагола с толкова близки значения?

...глади му глава къдрава
и ръда клета, та плаче...;
а майка ядна, жалостна,
дете си мило прегърна
и... пак заръда, заплака!

8. Какво означава думата *седянка*. Познавате ли други думи, които означават същото понятие от живота на народа?

Като основание за поставянето на този въпрос може да се изтъкне и фактът, че една от главите в романа „Под игото“ на Ив. Вазов е озаглавена „*Глака в Алтъново*“.

II. Въпроси, свързани със своеобразни форми на думите в текста.

1. Намерете различни думи, които представляват форми на думата *майка* в текста. По какво и защо се различават те?

...какви е деца раждала,
раждала, ражда и сега
българска майка юнашка...;
... един на баща и майка...;
... „Що ме си, майко, продала...;
Чавдар я плахо изгледа,
и с сълзи и той на очи,
майка си бърже попита:

„Каж ми, мале, що плачеш?... “

„... на книга да се изучиш –
майци си писма да пишеш,...“

Може да се изтъкне, че Хр. Ботев озаглавява друго свое стихотворение „*Майце си*“. Първият стих от него гласи:

Ти ли си, мале, тъй жално пела...

2. Можете ли да посочите други думи, които означават роднински названия и претърпяват подобни изменения в текста? Срв. в текста:

Татко ти й снощи доходял...;

При татка искам да ида,/при татка в Стара планина;

Да не са татка хванали...;

да идеш, синко, с татка си,...;

един сал вуйка изедник;

Проклет бил човек вуйка ми!;

аз при вуйча да седя;

що съм те, синко, пратила

при вуйча ти, а не при него...

3. Какво означават формите *двамина*, *толкозмина*?

III. Въпроси, свързани със специфични звукови облици на думите в стиховете.

1. Защо и как се променя звуковият облик на формата за 3 л.ед.ч. *е* на глагола *съм* в стиховете: Тъжно ми й, дядо, жално ми й...?

2. Можете ли да посочите други подобни изменения в звуковия състав на думите в стиховете?

Други изменения на третоличната форма на глагола *съм*:

стоял ми й от ден до пладня!

много ме й съдил и хокал...;

Триста й заръци заръчал...;

ако ти й мила майка ти...

Други изменения на третолични форми на глаголите:

да владеи Стара планина

Кой не знай Чавдар войвода...;

Други съкращения на броя на гласните в думите:

при тоз сюрмашки изедник!

та'ко ме никой не чуе...

3. Защо се употребяват различни варианти на предлога *в*, *във* в текста:

...гледа си в очи Чавдара,

във очи черни, големи ...

Какво е правилото в българския книжовен език?

Има ли други предлози с подобни форми в българския книжовен език?

Има ли отклонение от книжовната норма при употребата на предлога *c//със* в стиховете:

Чавдар я плахо изгледа,
и с сълзи и той на очи...

Когато говорим за мястото на диалектите в нашето съвремие, непременно трябва да припомним, че за немалка част от нашите сънародници диалектната форма на речта е единствената форма на изява на българския език. Това личи от картите на Български диалектен атлас. Обобщаващ том (БДА. ОТ. I – III 2001; БДА. ОТ. IV 2014), както и от картата на диалектното деление на българския език (Карта, 2014).

Редица жители на територията на Източна Сърбия, Македония, Южно Косово, Западна Албания, Северна Гърция и Северна Турция говорят български диалекти. Много често поради условията, в които живеят, те дори не наричат своя език български, а го наричат *нашенски*. И наистина причината, поради която диалектите не изчезват в нашето съвремие, е именно тази, че те представляват *нашенския език за всеки един от нас*.

Както е записано в учебната програма, тя цели изграждането на социокултурна компетентност – умение за ориентиране в речевата ситуация, осмисляне на разликата между официално и неофициално общуване; изграждане на компетентност да се възприемат и да се създават текстове; умение за разбиране на смисъла на текста при слушане и четене, както и за създаване на текст. Познаването на диалектните особености на речта е един от важните елементи на това умение.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Текстът е представен по време на форума „Изследователски подходи в обучението по български език“ (София, 2016 г.). Организатор на събитието е Институтът за български език – Българска академия на науките.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- BDA. OT. I – III (2001). *Bulgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Lexika*. Sofia. Trud. [БДА (2001). *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: Труд].
- BDA. OT. IV. (2016). *Bulgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya*. Izd. na BAN “Prof. Marin Drinov”. [БДА (2016). *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].

Karta (2014) *Karta na dialektната делитба na bulgarskiya ezik*. Izd. na BAN "Prof. Marin Drinov". [Антонова-Василева, Л., Л. Василева, Сл. Керемидчиева & А. Кочева. Карта на диалектната делитба (2014, 2016). *Карта на диалектната делитба на българския език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/ – интерактивна карта, дигитален вариант].

**THE NATIVE LANGUAGE IN OUR TIME –
THE PLACE OF DIALECT SPEECH
IN CONTEMPORARY ORAL COMMUNICATION
AND IN BULGARIAN LANGUAGE EDUCATION**

Abstract. The paper examines the place of dialect speech in contemporary Bulgarian oral communication as well as in the language of literary works included in curricula. The question of the need to study the dialect element in the language, which is related to the perception and analysis of the text is considered. Some examples of learning tasks that can serve to develop these skills are given.

✉ **Prof. Dr. Luchia Antonova-Vasileva**

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria
E-mail: luch_antonova@abv.bg